

МАКЕДОНСЬКІ ТРАДИЦІЙНІ ЖІНОЧІ ГОЛОВНІ ПРИКРАСИ – ФУНКЦІЯ І ЗНАЧЕННЯ

Ясминка Ристовська Пиличкова

Jasminka Ristovska Pilichkova. Macedonian traditional head-dresses – functions and meaning

From the stated above we can conclude that these decorative elements are used for the head, particularly *lesa* and *koцel*, which are found on women's and especially brides costume from some parts of Macedonia. They consist of series of esthetical, functional and magical-ritual elements that clearly associate them with ancient archaic cults of fertility. All these speaks of unavoidable influences and trails left from ancient pagan ritual forms and their sincretization in folklore of Slovenes nations, connected with cult of fertility and cyclic renovation of natural cosmic forces.

Ясминка Ристовська Пиличкова. Македонските традиционални женски украси за глава - функција и значење

Од изнесеново може да заклучиме дека наведените украсни елементи за на глава, во прв ред *лесата* и *коцелот*, кои ги среќаваме во женската и особено невестинската носија од некои региони од Македонија, содржат низа на естетски, функционални и магиско-ритуални елементи кои јасно укажуваат на нивната поврзаност со древните архаични култови на плодноста. Сето ова зборува за неминовните влијанија и траги кои ги оставиле древните пагански ритуални форми и нивната синкретизација во фолклорот на словенските народи, поврзани пред се со култот на плодноста и цикличното возобновувањето на природните космички сили.

Развитку етнографії значною мірою сприяють етносеміологічні дослідження. С. Токарев підкреслює, що, крім застосування описових (оповідних) методів дослідження традиційної матеріальної культури необхідно вивчати багатопланові аспекти функціонування предметів у різні періоди історії суспільства в різних етнічних контекстах. Особливу увагу потрібно звернути на питання, пов'язані з функцією предметів в архаїчних і традиційних суспільствах. У цьому контексті значний внесок у з'ясування походження, значення та розвиток даного предмета можуть зробити мовні семіологічні дослідження¹.

Традиційні жіночі головні прикраси є особливими елементами комплексного жіночого головного убору. При дослідженні цих елементів треба враховувати їхнє місце і роль у жіночому, особливо весільному строї. Варто зазначити, що в традиційних суспільствах стрій виконує роль основного візуального знака, за яким визначається статеві, соціальна та родова приналежність до певної групи. Через ці знаки представники кожної із зазначених груп можуть легко ідентифікувати один одного.

Леса

Лесу – особливу жіночу прикрасу – виробляли з натурального волосся у формі заплетених кіс. Ці коси, довжиною приблизно 50 см – 60 см, пришивали послідовно одна до одної на шматку червоного полотна (богасія) шириною близько 5 см. Упорядковані в такий спосіб коси прикрашали низкою дрібних монет (*редеші*)² й одягали, прикріпивши з обох боків голови. У деяких місцевостях Македонії разом із *лесом* носили іншу прикрасу для волосся – *опаш* – у вигляді довгих,

дрібно заплетених косичок. На відміну від *леси*, ця прикраса була вироблена з *козини* (волосся тварин) або зі снопу верби та коноплі – *і'стено конопле*³. Косичкам, зібраним на нижньому кінці, надавали кулеподібної форми. Опаш прикріплювали на голові за допомогою пов'язок, а косички розпускали, щоб вони вільно спадали донизу⁴. Як особливий архаїчний елемент головного убору, *леса* з окремими модифікаціями побутує в кількох етнічних районах Македонії, найчастіше у складі жіночої прикраси – *коцелу*. У районі Бітольсько-Прилепського Поля *леса* була складовою *коцелу*, її виробляли з червоної вовняної пряжі⁵.

Коцел

У жіночому строї з району Маріова розрізняють два види *коцелу*: *коцле* (цю прикрасу носили дівчата до приходу старостів); та великий *коцел* (його носили молоді в день весілля, а також упродовж сорока днів після весілля). Великий *коцел* виробляли з чорної вовняної пряжі. Ця прикраса складалася з таких частин: *леси* – снопу дрібно заплетених косичок; *яже* з двома *топами*; та вовняних прикрас (*кюшкі з главкі*), розміщених у нижній частині *коцелу*. Великий *коцел* додатково був оздоблений срібною прикрасою (*решме*)⁶. Великий *коцел* молода одягала упродовж року після весілля – на свята, іменини і т. ін.⁷ На відміну від великого *коцелу*, верхню частину прикраси – *коцлето* або *прцле* – виробляли з натурального волосся і червоної вовни, а носили прикріпленою до нижньої частини волосся. У нижній частині *коцлето* заплітали в косички й оздоблювали нитками з червоної вовни (*кіщер*, *кіщерче*).

Стрій молодой з району Мариово. Початок ХХ ст.
(фото М. Радованович)



У деяких місцевостях Македонії **коцел** носили дівчата, які досягли шлюбного віку. Отже, можна зробити висновок, що **коцел** і **леса**, а також інші елементи дівочих прикрас для волосся свідчили про особливий статус дівчини і були знаком її статевої зрілості. Аналогічні традиційні прикраси волосся побутували в сусідній Болгарії, де **леса** була найпоширенішою формою дівочої зачіски – знаком статевої зрілості. У контексті нашої теми варто додати, що в різних регіонах Болгарії **леса** має назви: **крило**, **конське крило** (Ловська обл.), **леса** (Благодєвградський район), **на редіці**, **на редічки** (Пловдивський район), **на пліткі** (Добруджа, Блатница, Стожер), **на многу косі** (Айтос) тощо.

Види зачісування волосся

Дівчата надавали формі своєму волоссю в такий спосіб: по-перше, зачісували його на проділ, з обох боків заплітали ряд косичок, які збирали за вухами, на потилиці, та заплітали в одну косу. Така форма дівочої зачіски була поширена також і в Македонії. Наприклад: у Скопській Блатії дівчата зачісували волосся на проділ і заплітали по три коси з двох боків. Ці коси збирали за вухами і на потилиці разом з іншим волоссям заплітали в одну косу, прикрасивши внизу металевими монетами⁸. У регіоні Долні Полог дівчата заплітали волосся в косички і зав'язували їх тоненькими стрічками – **діззи**⁹.

Кількість косичок могла досягати двадцяти, дівчина з обох боків могла мати по три, шість, дев'ять або одинадцять косичок. Також волосся заплітали в дрібні косички, кількість яких могла бути від трьох до шістдесяти (так звані **на редіці**¹⁰) і довжиною до спини. Характерним для обох видів традиційних дівочих зачісок є прикрашання волосся вовняними нитками та монетами. Наявність вовняних ниток як елементів дівочих головних прикрас та прикрас молодой для підкреслення щільності та об'єму волосся непрямо вказують на життєві силу їхніх носіїв. Тема про зв'язок вовни, текстильної нитки та волосся, а також застосування тканини в малюванні сакральних просторів глибоко розроблена в науковій літературі¹¹. У зв'язку з цим слід зазначити, що в традиційних, архаїчних суспільствах волосся було символом життєвої сили та плодючості. Звідси – розплетена коса є символом досягнення шлюбного віку, і тому дівоче волосся майже постійно носили заплетеним у коси (щонайменше, у дві), а зібране волосся, заплетене в одну косу, було ознакою одруженої жінки. Наприклад, у місцевості Скопська Црна Гора одружені жінки заплітали волосся в одну косу – так званій **перчін**¹².

Оскільки **леса** разом із **коцелом** є складовими вбрання молодой, вони містять ряд знаково-семантичних елементів, що є основною ознакою сукупного одягу молодой, в якому враховуються елементи одягу та прикрас, а також їхня особлива орнаментика. **Леса**, **коцел**, а також інші додаткові елементи головних прикрас, крім своєї утилітарної функції, яка в даному випадку другорядна, мають на меті засвідчити окремий суспільно-соціальний статус молодой й одночасно з низкою обрядових форм та символічних елементів уможливити ініціаційний перехід від дівчини до невістки (одруженої жінки).

Вінок молодой

В аспекті означення жіночої плідності дуже важливим елементом є вінок молодой, який зберігся дотепер у деяких регіонах Македонії. Вінок найчастіше виготовляли з плюща, базилику, чорнобривців – із тих рослин, які в традиційній культурі були символами довговічності, здоров'я, а також моральної та духовної чистоти. До весільних звичаїв із Маріовського¹³ району належить і плетення вінка молодой, який виробляли з лози та плюща. Плющ зривав малий девір (дружба) у п'ятницю, а плела його дівчина, що також мала замісити корж. Вінок плели на одній лозині, складеній обручем, на ньому в'язали **дювезен конец** (дювезна – червона нитка для вишивання). Під час виготовлення вінка співали обрядових пісень, а коли вінок був уже готовий, починали з ним танцювати. Танцювали лише прямо та вперед, щоб був добрим шлях молодим, і щоб «ішла їм постійно вперед» робота в житті. У танці завжди брали участь по сім, дев'ять або одинадцять дівчат, тих самих, які плели вінок. Щоб краще зрозуміти значення та функцію лози і плюща – рослин, яким належить окрема культова роль у

життєвому циклі жінки, – варто зазначити, що лозу в багатьох древніх культурах вважали святою, символом безсмертя і плідності, її присвячували Великим Богиням. У давніх східних культурах Богиня-Мати називалася ще й *Мати – виноградний лист* або *Богиня лози*. Мотив оголеної жінки – лози трапляється в апокрифічних християнських легендах¹⁴ і в християнській орнаментіці. У цьому контексті варто згадати мотив лози¹⁵ в орнаментіці фелона, датованого кінцем XIV ст., що зберігається в Народному музеї Охриду. Архаїчне явище мотиву лози в церковному мистецтві Македонії свідчить, що ще в середньовіччі він відігравав роль символу християнства. Варто підкреслити, що цей мотив у різноманітних варіантах наявний у вінчальних строях. У весільних звичаях, пов'язаних із підготовкою молодої, лоза, як і плющ, відіграє важливу роль у функції визнання жіночої статевої зрілості. В обрядових весільних ритуалах у Македонії лоза, яка позначає статус молодої, засвідчує існування паралелей з архаїчними міфами, пов'язаними з жіночою плідністю. Про значення і роль плюща та його міфічний характер свідчать численні давні ритуали, пов'язані з культом родючості та відновлення природних сил, зокрема з древніми культурами, присвяченими богам Діонісу¹⁶ та Атису.

Міфологічні аспекти

З наведених прикладів традиційних жіночих головних прикрас можна зробити висновок, що вони містять архаїчні обрядові форми, пов'язані з жіночою плідністю. Етимологія функцій і форм обрядової практики, пов'язаної з цими предметами, свідчить про їх архаїчне походження. Аналогії *леса – опаш – коньско крило* наводять нас на зв'язок із давніми поганськими ритуалами жертвоприношення голови коня.

Кінь як священна тварина відігравав значну роль у древніх ритуалах, пов'язаних із міфом про створення світу. У міфології багатьох народів кінь представляє хтонічну тварину та є божеством у землеробських культурах. Роль коня-божества, що символізує хтонічні сили землі, перебуває у прямій кореляції з родючістю землі та її циклічним оновленням та відродженням. Звідси випливає, що кінь – лише один із кількох символічних аспектів у низці дуальних форм, що вказують на родючість: земля – матір; місяць – вода; стать – плідність; вегетація – періодичне оновлення тощо. У поганських ритуальних жертвоприношеннях коня, які описує Дж. Фрезер¹⁸, особлива магічна сила надається голові та хвосту коня. У цьому контексті посилаємося на ритуал жертвоприношення коня, що здійснювали в древньому Римі після закінчення шестимісячних воєнних походів, коли армія, зібрана переважно з польових селян, поверталася на ниви, щоб зібрати врожай. Наприкінці цього воєнно-аграрного циклу

богові Марсу щорічно приносили в жертву коня відрубували голову. Сліди цього ритуально-магічного циклу можна простежити й у древніх поганських ритуалах жертвоприношення голови коня у слов'ян. У міфології слов'ян кінь був священною твариною. Щоб викликати гарний настрій у грізного й похмурого *Црнобога (Чърнобог, Черноглав, Цзарнобог, Цернобух – у «Веда Словена»* відомий як *Злита Бог*)¹⁹, слов'яни кожного року приносили в жертву людей і коней. Череп коня, прикрашений вінком зеленого листя, використовували в ритуалах у регіоні Новгород – в обрядових церемоніях, пов'язаних із будівництвом хати, коли череп коня клали на дах (рос. коник на крыше), щоб забезпечити добробут господарям. Мотив голови коня, прикрашеної вінком із зеленого листя, зберігся також у купальських обрядах, в яких брали участь дівчата з вінками на головах²⁰. У Македонії можна навести приклад *додолок* – дівчат, прикрашених вінками із зеленого листя, що брали участь у ритуальному викликанні дощу.

Жертвоприношення коня, як зазначає В. Іванов²¹, було заміною давнішого ритуалу людського жертвоприношення, що прямо відповідає аналогічному жертвоприношенню (*Авамедха*), описаному ще в древніх *Ведах*, а також у пізній індійській ритуальній літературі²². У згаданих текстах значне місце посідає жертвний стовп *Асвадзупра*²³, що в перекладі означає «*кінський стовп*», або «*кінь-стовп*». Цей ритуал був присвячений богу *Агні* (звідси – етимологія слова вогонь), а виконували його на честь древнього індійського царя Раяна. У цьому ритуалі значну роль відігравав жертвний стовп (рос. *у́йра*)²⁴. Відрубана голова коня мала посвятити царя й дарувати йому духовну силу.

У санскритському епосі *Махабхарата* в описі ритуалу *Авамедха* згадано, що для нього зводили двадцять один золотий стовп, за допомогою яких мали відправити великого бога *Індру* на небо. На стовпах було споруджено колесо – символ сонця. Сучасні дослідження ведичної космології підтверджують, що символізм стовпа в ролі осі, яка пов'язує два космічні світи, перебуває в прямій кореляції з ритуалом жертвоприношення коня. Кореляція, яку взаємно встановлюють на рівень ритуального обрядового чину, означає зв'язок між двома космічними світами – людей і богів. З часом символіка стовпа та жертви трансформувалася так, що саме спорудження стовпа стало ритуалом створення космосу²⁵. Можемо припустити, що сліди цього індоарійського жертвного ритуалу простежуються в шаманських ритуалах, в яких дерево уособлює вісь світу або дорогу (древ. індійське: *пamі*; рос. *путь*, мак.: *пam*), по яких шаман або його молитва возноситься до неба. Уявлення про дерево в ролі дороги або сходів до неба є й у китайських міфах²⁶, а також у фольклорі багатьох давніх народів, зокрема в стародавньому епосі про Гільгамеша.



Прикраса нареченої з чорної пряжі, до складу якої входить *леса*, заплетена в косички. Частина строю молодой із с. Ставрина Бітольської області. Малюнок М. Малахова. Етнологічний музей Македонії



Коцле – прикраса для волосся, виготовлена з червоної і зеленої пряжі. Складається з *яже* (косички) та внизу – *кішер* (бахрома). Посередині *коцле* прикрашене *ковано* – давніми срібними монетами. Частина строю молодой із с. Ставрина Бітольської області. Малюнок М. Малахова. Етнологічний музей Македонії



Коцел – прикраса для волосся з чорної вовни з довгою бахромою. ерхня частина – *леса*, – виготовлена з червоної пряжі. Частина польового строю нареченої з с. Кривогаштани Прилепської області. Малюнок М. Малахова. Етнологічний музей Македонії

Примітки

- ¹ Токарев С. К методике этнографического изучения материальной культуры // Советская этнография. – 1970. – № 4. – С. 3.
- ² Етнография на Македония. – Т. 1. БАН. Сведения за облеклото и обичаите на българското население во Северна Македония от Е. Каранов, 1891. – С. 370–372.
- ³ Село Романове, АИФ, №3.
- ⁴ Там само.
- ⁵ Здравев Г. Македонски народни носии. Матица Македонска. – Скопје, 1991. – С. 120.
- ⁶ Там само. С. 127.
- ⁷ Божислав С. Радовановић. Народна ношња у Маријову // Гласник скопског научног друштва. Књ. XV–XVI. Одељење друштвених наука, 9–10. – Скопје, 1936. – С. 156.
- ⁸ Здравев Г. Македонски народни носии. – С. 36.
- ⁹ Там само. – С. 49.
- ¹⁰ Ганева Р. Знаците на българското традиционно облекло. Университетско издаваштво Св. Климент Охридски – София, 2003. – С. 130, 131.
- ¹¹ В. Успенски, 1982, 106, 129, 137, 166; Гаген-Торп 1933; 81, 82; Scheider 1987: 411
- ¹² Здравев Г. Македонски народни носии. – С. 41.
- ¹³ Ристески М. Македонски обреди и обредни песни, од Мариово и Прилепско. Археписки црковно-просветен совет. – Скопје, 1985. – С. 133, 134.
- ¹⁴ Chevalier J., Greerbrant A. Recnik simbola, Nakladni zavod, МН. – Zagreb, 1983.
- ¹⁵ Стојановић Д. Вез. Историја примењене уметности код Срба. МПУ. – Београд, 1977. – С. 327.
- ¹⁶ Для приваблення і доведення до містичного стану тих жінок, які не були прихильницями його культу, Дионіс використовував плющ і виноград.
- ¹⁷ Ця рослина була присвячена богові Атису, в якого була закохана богиня землі та жнив. У такому контексті плющ символізує вічне коло смерті і народження.
- ¹⁸ Frejzer. Zlatna grana. – С. 274.
- ¹⁹ Чорнобог згадується в «Veda Slovena», «Chronicon Slavorum» і «Misnejskiot letopis».
- ²⁰ Иванов В., Топоров В. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. – М., 1965. – С. 78.
- ²¹ Иванов В. Проблемы этносемиотики, этнографическое изучение знаковых средств культуры. Ленинград, 1989. – С. 49.
- ²² Dumont P. Asvamedha, description de solennel du cheval dans le culte vedique d apres les texts du Yaurveda blanc. – Paris, 1927. – С. 487.
- ²³ Звідси і походження основної давньоіндійської назви дерева життя – Fsvattha (пальмове світове дерево – Ficus Religiose).
- ²⁴ Етимологія назви одного зі стовпів – уїра, – походить від кореня уц, який означає прив'язати, в'язати, відкриває зв'язок між жертвою і стовпом.
- ²⁵ Иванов В. Проблемы этносемиотики, этнографическое изучение знаковых средств культуры. Академия наук СССР. Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Микляя. – Ленинград, 1989. – С. 48–50.
- ²⁶ Ке Юан, Мифы древнего Китая, Москва, 1965, 53, 54.

Переклад із македонської Віри Чорної-Мешкової